

LA LIMITADA RESPOSTA DE LA SOCIETAT SABADELLENCA DAVANT LA LEGISLACIÓ SOBRE CASES BARATES A SABADELL, TERRASSA, BARAKALDO I PORTUGALETE (1911-1936)*

MARIA DEL MAR DOMINGO HERNÁNDEZ

Aquest article té com a finalitat mostrar al lector quina va ser la resposta que van donar les societats catalana i basca davant l'escassetat d'habitatges entre 1911 i 1936. Conèixer com van reaccionar aquestes dues comunitats davant la Legislació de Cases Barates es presenta, per tant, com l'objectiu principal. Així, es comença fent un apropament inicial, en forma d'introducció, a la realitat catalana i basca del moment, per portar a terme més endavant una petita contextualització en el panorama estatal. Immediatament després, en un segon apartat, s'estableix una comparació entre allò que s'ha esdevingut en dues poblacions catalanes, Sabadell i Terrassa, i en dues localitats basques, Barakaldo i Portugaleta. Posteriorment, en un tercer punt, s'exposa una detallada anàlisi sobre la promoció de Cases Barates a la ciutat de Sabadell i l'article s'acaba amb la comparació final Sabadell-Terrassa.

Catalunya i el País Basc no són només dues comunitats separades per la distància física: cultu-

ra, tradicions, formes de ser, riquesa... són algunes de les notes característiques de dues societats completament diferents. Això no obstant, també hi podem trobar moltes analogies. Així, per exemple, l'intens desenvolupament industrial o l'arrelament dels moviments nacionalistes poden donar lloc a la gestació d'una suggestiva història comparada. És en aquest sentit que s'ha d'interpretar l'estudi que es presenta tot seguit.

Amb la intenció de facilitar aquesta tasca, s'ha baixat des d'aquest àmbit global, català i basc, a la realitat local propera a l'individu. Per això s'han escollit els municipis de Sabadell, Terrassa, Barakaldo i Portugaleta, perquè s'assemblen molt. Tots quatre eren al principi del segle XX nuclis urbans plenament integrats en una economia de caràcter industrial i alhora eren importants centres secundaris de les àrees metropolitanes de Barcelona i Bilbao, respectivament. De fet, totes quatre localitats partien d'una situació semblant: una forta

* Abans d'iniciar aquest article voldria assenyalar que es tracta de la síntesi d'un treball d'investigació fet amb el finançament d'Eusko Ikaskuntza i l'Institut d'Estudis Catalans. Un estudi que només ha estat possible gràcies a ajudes inestimables com les de José M. Beascochea, el personal de

l'Arxiu Històric de Sabadell i Manel Larrosa. Així mateix, voldria expressar el meu agraïment a Juan Carlos Aroka, Idoia del Pozo, M. José Álvarez i Josep M. Benaul pels seus oportuns comentaris.

industrialització i l'arribada massiva d'immigrants buscant feina i allotjament havien provocat un accelerat creixement urbà, una latent manca d'habitatge obrer, una incontrolada aglomeració de persones... Tot això agreujat per la manca d'higiene en moltes d'aquestes llars i la dramàtica incidència de malalties contagioses. Un difícil panorama en què s'havia produït un augment de l'alcoholisme entre la població obrera i d'allò que la consciència col·lectiva burgesa de l'època anomenava pràctica abusiva de conductes immorals, condicionades pel reduïdíssim espai de molts dels seus allotjaments.

Al final del segle passat i al principi de l'actual, sense cap mena de dubte, la vella estructura urbana d'aquests quatre municipis havia entrat en crisi i no era capaç de satisfer les necessitats de la nova societat industrial. Insalubritat, amuntegament, immoralitat, lloguers alts,... eren alguns dels símptomes més visibles d'una complexa realitat social que es remuntava als inicis de la industrialització. En aquest ambient de degradació contínua malvivien moltes famílies d'aquests quatre indrets. Una situació esgarrifosa de la qual eren conscients no tan sols els interessats, sinó també les autoritats municipals i la burgesia local.

A Sabadell, el 1911, la insuficiència d'allotjaments es xifrava en 400.¹ Quantitat que el 1920 es reduïa a 250 o 300.² Tres anys després, el 1923, un informe del president de la Junta de Fomento y Mejora de Habitaciones Baratas al president de l'Instituto de Reformas Sociales³ quantificava el descens de la qualitat de vida obrera. Així, aquest últim document informava que en un curt període de temps els aliments havien duplicat el valor,⁴ igual que els arrendaments, que havien sofert també un fort increment, mentre el jornal mitjà de

les classes modestes havia crescut lànguidament. De fet, un estudi anterior de l'arquitecte municipal, Josep Renom (1911), fixava els lloguers més barats dels habitatges obrers entre les 13 i les 15 pessetes mensuals. Dotze anys més tard el referit informe de 1923 establia el preu mínim en 40 pessetes; tot i que assenyalava que se'n podien trobar molt pocs per aquest preu i que també se'n podien trobar d'altres que superaven les 70 pessetes. Resultava, així, que en poc més d'una dècada els lloguers havien triplicat i fins i tot quadruplicat el preu.⁵

Contràriament, segons aquesta mateixa font, els salaris havien sofert també una evolució ascendent molt més lenta: «*Así los dependientes de comercio y empleados que antes percibían de 2 a 3.000 pesetas anuales la generalidad, son retribuidos hoy con una suma que oscila entre 3 y 5.000 y alguna excepción hasta 6.000*», com també les filadores havien passat de 35 pessetes setmanals a 80; els bataners, de 30 a 57; els encarregats i els ajudants de la indústria tèxtil, de 70 a 90; els teixidors, de 27 a 55; els forjadors, de 48 a 75; els torners, de 30 a 66; els fusters, de 24 a 57; els xofers, de 35 a 75; els paletes, de 30 a 66; els pintors, de 30 a 60; els electricistes, de 28 a 54;...⁶

A Terrassa, va ser el director-cap del Laboratori Microbiològic, Arseni Sala Dinarès, qui el 1912 cridava l'atenció sobre la magnitud que el problema adquiria a la ciutat: «*En nuestras visitas de inspección sanitaria, hemos podido convencernos de lo que son esas viviendas, en las que no hay más ventilación ni luz que la que reciben por la puerta de entrada que la capacidad de aire que retienen no llega, ni con mucho, a la que la higiene por cubicación fija para un sólo individuo, y en las que no ha sido posible tomar gráficamente sus interiores, pues son insuficiente para*

¹ Arxiu Històric de Sabadell (d'ara endavant AHS), 13 Foment (Actuacions Singulares), «Cases Barates», 1912-1923, G82-460, Lligalls.

² AHS Expedient de Governació 45/1920.

³ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), «Cases Barates», 1912-1923, G82-460, Lligalls.

⁴ «(...) los principales como son el pan, vino, aceite y legumbres que siendo antes su precio de 0'40 pesetas kilo el primero y 0'20, 1'50 y 0'45 el litro respectivamente los demás, alcanzan hoy los de 0'75, 0'45, 3'25 y 0'85. Como se

ve más de 100% algunos de ellos.» El fet de desconèixer a quina data al·ludeix quan es refereix a «antes», limita una mica la informació, tot i que serveix per a exemplificar l'afirmació. AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), «Cases Barates», 1912-1923, G82-460, Lligalls.

⁵ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), «Cases Barates», 1912-1923, G82-460, Lligalls.

⁶ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), «Cases Barates», 1912-1923, G82-460, Lligalls.

procés immigratori que tenia com a destinació final la ciutat. L'amuntegament de milers d'obers en habitacions malsanes, poc ventilades, es repetia a tot el terme municipal, i el nombre de treballadors rellogats⁹ arribava als dos mil. La situació era veritablement alarmant tal com reflectia alguna de les dades que aportava: al número 4 del carrer de Serrano s'apilaven seixanta-sis persones a vuit petites habitacions; a l'immoble número 53 del carrer de Torrella, on vivien trenta-vuit persones, hi havia una família que ocupava el que abans era una cort de porcs; a la casa número 78 del carrer de Mas Adey, hi convivia vuitanta persones, i com aquests, tota una sèrie d'exemples.¹⁰

Pel que fa a Barakaldo i Portugalete, amb prou feines hi ha referències numèriques sobre l'abast del problema. Només comptem amb les aportacions fetes per Fidel M. Urbina el 1920, que xifrava la manca d'habitatges en cinc-cents a la primera localitat assenyalada i en dos-cents a la segona.¹¹ Tanmateix, són unes altres fonts, com els informes de les autoritats municipals sobre el problema¹² o els articles periodístics els que de moment reflecteixen millor l'angoixosa situació en què vivien els obrers. Aquest era el cas del barri baracaldès d'«El Desierto», on resultava «(...) escandalosa, immoral y, sobre todo, antihigiénica, la aglomeración de habitantes en las casas de este barrio por la escasez y carestía de las viviendas: los primeros arrendatarios alquilan, por ejemplo, una habitación por 20 pesetas al mes (precisamente el alquiler más barato), y por no poder satisfacerlo admiten dos o más posaderos (así llaman a los pupilos) ó uno ó dos matrimonios; a los primeros les cobran mensualmente dos duros por cuidarles la comida, la ropa y darles cama; con los segundos comparten la renta; de suerte que hay habitaciones compuestas de 3 ó 4 piezas pequeñas en donde viven 10, 12 y más seres vivientes. Así es que este barrio está continuamente infectado de viruelas, difteria y otras enfermedades infecciosas y contagiosas.»¹³

⁹ VENTALLÓ I VINTRÓ (1918), p. 8.

¹⁰ VENTALLÓ I VINTRÓ (1918), p. 6-8.

¹¹ URBINA (1920), p. 352-353.

¹² Archivo Municipal de Barakaldo (d'ara endavant AMB), C162-15. Archivo Histórico Municipal de Portugalete (d'ara endavant AHMP), Libro de Actas Plenarias del Ayuntamiento de Portugalete, vol. 1849-1876, 24-II-1872.

Saber quina resposta van donar aquestes dues societats al problema de l'habitatge obrer serveix, per tant, de base comparativa per a aquest estudi. Catalunya i el País Basc, tan summament distintes i diverses, però alhora tan intensament properes i semblants, hagueren d'afrontar una realitat comuna amb uns mitjans semblants. I és precisament en aquest punt on convergeix l'esdevenir històric de Sabadell, Terrassa, Barakaldo i Portugalete que no són sinó el reflex del que s'esdevenia a la resta de Catalunya i el País Basc. En aquests quatre municipis es repetien idèntiques situacions: s'havien habilitat coberts, teulats o porxos inadequats per a l'home;¹⁴ es recorria al subarrendament,¹⁵ o, fins i tot, uns quants obrers de tornos diferents s'anaven rellevant en la compartició d'un mateix llit.¹⁶ D'aquesta manera, l'establiment de la població treballadora en habitatges dignes es va convertir en una qüestió que les autoritats, tant les municipals com les provincials o estatals, van haver d'afrontar molt aviat.

LA REFORMA SOCIAL A ESPANYA I COM ES PLASMA A LA LEGISLACIÓ SOBRE CASES BARATES

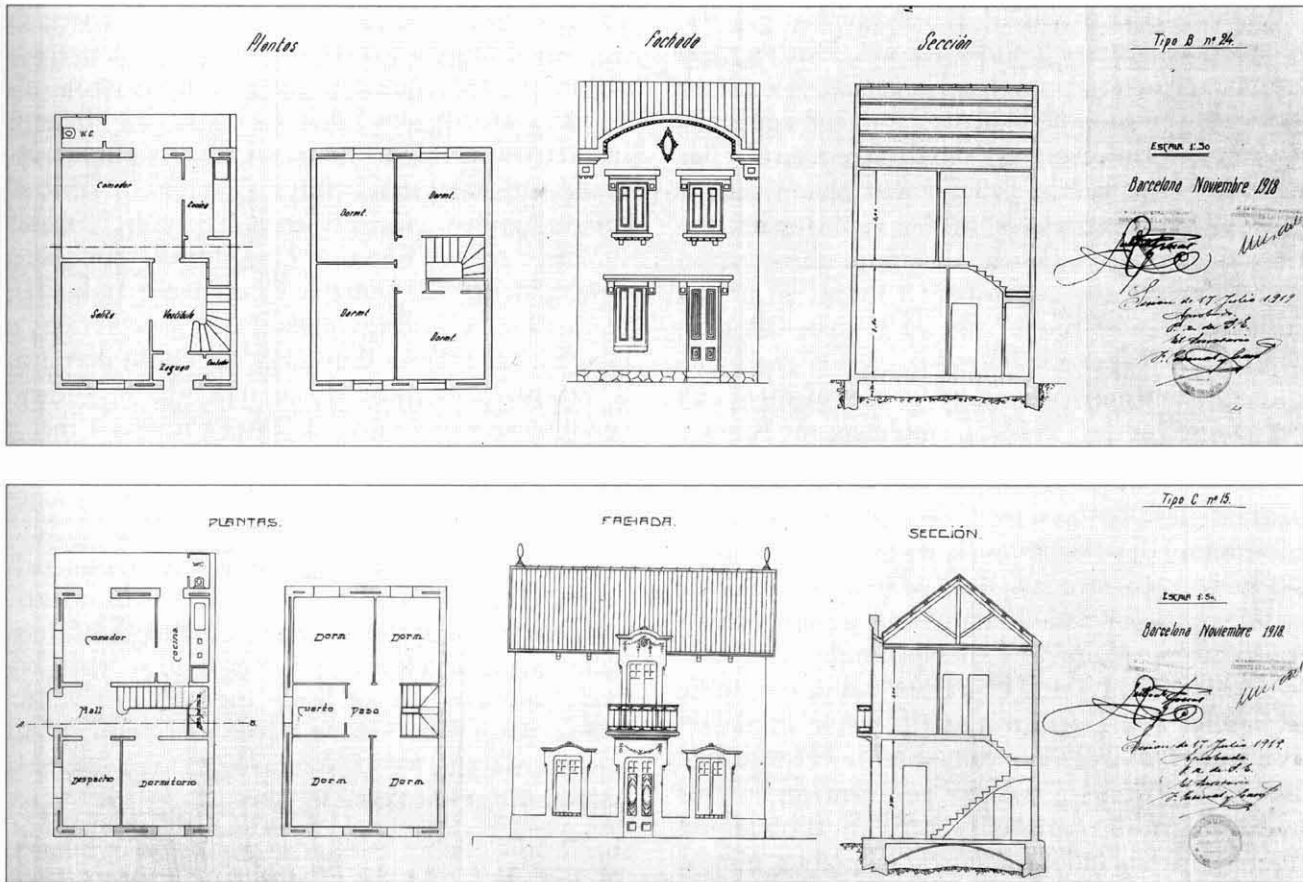
Certament, procurar-se una llar ha estat de sempre una de les principals necessitats humanes. Tanmateix, molt poques vegades, tret del cas dels grups socioeconòmics poderosos, s'ha gaudit d'un allotjament que comptés amb unes condicions d'habitabilitat òptimes. A més a més, el desenvolupament industrial i la concentració fabril i humana que va comportar, va contribuir a agreujar més la situació, amuntegant la població obrera en espais reduïts, generalment insalubres. Però, malgrat tot, la manca d'habitatges dignes no va comportar la gestació d'una consciència col·lectiva que denunciés aquesta dramàtica realitat fins el segle XIX. Només quan la burgesia es va veure clarament amenaçada per les reivindicacions obreres o pel contagi de malalties infeccioses van

¹³ *El Noticiero Bilbaíno*, núm. 46.224 (4-IV-1889), citat per Ibáñez (1994), p. 179.

¹⁴ AHS, Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Sabadell, A 81 1922, 4-IX-1922.

¹⁵ AHMP, Libro de Actas de Acuerdos de la Junta Local de Sanidad, vol. 1849-1918, 21-IX-1883.

¹⁶ VENTALLÓ I VINTRÓ (1918), p. 8.

FOTOGRAFIA 2. Habitatges edificats pel Fomento de la Propiedad SA a Sabadell. Representació gràfica dels models B-24 i C-15, 1918 (AHS).

començar a adoptar-se mesures per pal·liar aquestes mancances. Va ser llavors que la burgesia, fins aleshores impassible, va comprendre que havia de prestar una atenció vital a l'allotjament obrer.

És en aquest context que s'han d'entendre les lleis de Cases Barates, promulgades a l'Estat espanyol al llarg del primer terç del segle XX, impregnades d'aquest reformisme social que aleshores recorria tot Europa.¹⁷ L'objectiu d'aquesta legislació va ser apropar l'obrer a la propietat d'un habitatge i millorar-li les condicions de vida en fer coincidir moral, higiene i ordre social amb felicitat, honradesa i laboriositat. D'aquesta manera, previsió, estalvi i foment de la propietat s'havien de convertir en les pràctiques a promoure entre els treballadors, ja que permetrien assolir el benestar

d'aquest sector de la població i, alhora, fomentar la pau social tan desitjada per la burgesia.

Enllaçava, per tant, aquest corpus legislatiu amb el paternalisme burgès sorgit al llarg del segle XIX i amb l'aparició al final de la centúria passada i al principi d'aquesta de l'anomenada «qüestió social», identificada clarament amb «problema obrer». I és que la manca d'habitatges va resultar ser una de les principals exigències obreres, de la qual era responsable tota la societat i de la qual tampoc no s'escapava la classe mitjana. En realitat, les lleis de Cases Barates van ser el primer apropament seriós de les institucions al problema de l'habitatge obrer, després d'uns quants intents fallits. Espanya seguia així, i de forma rессagada, el camí emprès durant la segona meitat del segle passat per

¹⁷ PALACIO MORENO (1988), p. 237-240.

altres països europeus. Gran Bretanya, França, Alemanya, Àustria-Hongria, Bèlgica, Dinamarca o Itàlia ja feia temps que s'havien abocat, amb intensitat i incidència diferents i amb conseqüències diverses, a una política destinada a suplir les necessitats en matèria d'allotjament obrer. Aquests països van comprendre molt aviat que industrialització, progrés, riquesa i habitatge obrer anaven aparellats. I és que la prosperitat industrial només era possible si es proporcionava al treballador un allotjament proper a les factories, en una època que els desplaçaments diaris resultaven extremament cars per a un sector de la població amb ingressos exigus.

Ja a Espanya, la característica principal d'aquestes lleis va ser la concessió d'exempcions tributàries i ajuts econòmics, en forma de préstecs i primes de construcció, amb la finalitat d'atreure la iniciativa privada. Malgrat tot, aquest corpus legislatiu en qualsevol de les promulgacions que se'n va fer (1911,¹⁸ 1921¹⁹ i 1924²⁰) o l'extensió de les ajudes a la classe mitjana o funcionarial (el 1925²¹ i el 1927²²) no van obtenir els resultats esperats. Tot i les ajudes econòmiques i les condonacions tributàries no van aconseguir resoldre l'aclaparadora manca d'habitatges obrers. Criticades per tots els sectors de la població, diversos factors van determinar el fracàs d'aquesta legislació. Des de les deficiències internes de la mateixa legislació, passant pels problemes estructurals del sector de la construcció i la pobra resposta de la societat espanyola.

La forma escollida per apropar aquest conjunt de disposicions als ciutadans de peu va ser la constitució de les anomenades Juntas Locales de Fomento y Mejora de Habitaciones Baratas.²³ Figures clau d'aquest procés, s'havien de constituir

a cada municipi on es construïssin cases barates. Es buscava d'aquesta manera posar a disposició de la població un organisme que atengués tots els dubtes que sorgissin i que supervisés les diferents iniciatives gràcies a la proximitat. Igualment, només des d'aquestes juntes, i comptant amb el seu vistiplau, podien anar cap a instàncies superiors (com l'Instituto de Reformas Sociales o el Ministerio del Trabajo, Comercio e Industria, segons l'època), els projectes de cases barates o qualsevol altre tipus d'instància, ja fossin permisos de construcció, aprovació de terrenys, qualificació condicional o definitiva de cases barates. A més a més, un cop construïts els habitatges, les Juntas Locales de Fomento y Mejora de las Habitaciones Baratas exercien una transcendental funció «policial» en controlar al màxim la vida interna dels veïns, tractant d'evitar pràctiques immorals, subarrendaments o la venda de begudes alcohòliques, per exemple.

LES CASES BARATES COM A MARC D'UN EXERCICI COMPARATIU: L'EXEMPLE DE SABADELL, TERRASSA, BARAKALDO I PORTUGALETE

Tradicionalment oblidat per la historiografia, el tema de les cases barates compta només amb referències breus²⁴ i aproximacions que giren a l'entorn de les actuacions portades a cap a ciutats com Barcelona,²⁵ Còrdova,²⁶ o Vitòria.²⁷ Solament una anàlisi profunda i meticulosa sobre les Cases Barates de Madrid, en forma de tesi doctoral,²⁸ trenca aquesta escassa preocupació sobre la matèria. És cert, però, que recentment aquests tipus de qüestions han començat a atreure els investigadors i han comportat la redacció de nous estudis que encara no han vist la llum. Tanmateix, tots són estudis referits a grans poblacions, que

¹⁸ *Gaceta de Madrid*, año CCL, tomo II, n. 164 (13-VI-1911). I el Reglament corresponent, *Gaceta de Madrid*, año CCLI, tomo II, n. 106 (15-IV-1912).

¹⁹ *Gaceta de Madrid*, año CCLX, tomo IV, n. 345 (11-XII-1921). I el Reglament corresponent, *Gaceta de Madrid*, año CCLXI, tomo III, n. 209 (28-VII-1922).

²⁰ *Gaceta de Madrid*, año CCLXIII, tomo IV, n. 345 (15-X-1924). I el Reglament corresponent, *Gaceta de Madrid*, año CCLXIV, tomo IV, n. 309 (5-XI-1925).

²¹ *Gaceta de Madrid*, año CCLXIV, tomo III, n. 217 (15-VIII-1925).

²² *Gaceta de Madrid*, año CCLXVI, tomo III, n. 231 (19-VIII-1927).

²³ Capítol primer («De las Juntas para el Fomento y Mejora de las Casas Baratas»). *Gaceta de Madrid*, año CCL, tomo II, núm. 164 (13-VI-1911).

²⁴ COTORRUELO SENDAGORTA (1960), p. 48-56 i SAMBRICIO (1982), p. 33-54.

²⁵ MUSONS (1984), p. 55-62.

²⁶ SARMIENTO MARTÍN (1990-91), p. 93-122.

²⁷ ARRIOLA AGUIRRE (1984), p. 287-296.

²⁸ BARREIRO PEREIRA (1991).

deixen escapar l'anàlisi de la incidència d'aquesta legislació a municipis més petits. Així, per exemple, a Portugalete i a Sabadell amb prou feines hi ha petites mencions a publicacions de caràcter general, mentre que a Barakaldo i a Terrassa se li ha prestat més atenció amb la dedicació de sengles apartats, d'una obra molt més àmplia, en el primer cas,²⁹ i d'una tesi doctoral, en el segon.³⁰

Vistes així les coses, amb aquest estudi s'aconsegueix cobrir un buit a la historiografia basca i catalana. Però, abans que res, s'aconsegueix comparar la resposta de dos universos tan diferents davant d'un mateix conjunt de disposicions legals. Així, s'ha pogut constatar que hi ha més celeritat en l'aplicació d'aquesta legislació als municipis catalans i una resposta tardana, encara que més dilatada, a totes dues localitats basques.

A Sabadell i a Terrassa destaca el suport donat pel patriotisme català a aquest tipus d'iniciatives, en entendre-les com un orgull per a la comunitat, com un llegat per a les properes generacions i com la base del futur creixement econòmic. Un estímul que, això no obstant, no es repeteix a Barakaldo i Portugalete.

L'acceptació basca, més elevada, és ratificada per la important participació de les institucions basques i dels mateixos obrers. Va resultar, per tant, significativa l'aportació de la Diputació de Biscaia, de les corporacions municipals i de la Caja de Ahorros Vizcaína en forma d'exempcions tributàries i d'ajuts econòmics, mitjançant la concessió de préstecs i primes de construcció.

Així mateix, va ser determinant l'organització dels treballadors bascos en forma de cooperatives de construcció de cases barates. A la província de Barcelona i, en general, a tot Catalunya, també es varen donar aquests tipus d'associacions, tot i que tant a Sabadell com a Terrassa van tenir un desen-

volupament mínim. Tanmateix, a Barakaldo i a Portugalete va ser decisiva l'aportació dels mateixos treballadors, futurs residents, a la construcció directa dels habitatges. Treballs com la preparació dels terrenys, la urbanització de la zona o la fonamentació dels habitatges, van ser algunes de les feines fetes pels futurs propietaris que van aconseguir fer minvar el cost final de les cases.

Analitzades totes quatre localitats, es pot observar que el model constructiu normalment utilitzat va ser la casa unifamiliar. A tots els indrets catalans el model escollit a totes les iniciatives va ser l'habitatge familiar de planta baixa amb un desplegament rectangular i menys il·luminació i ventilació que en el cas basc. Reproduint l'esquema presentat pel «casal del menestral»,³¹ seguien la tònica constructiva de la zona caracteritzada per l'àmplia presència de les populars «cases angleses» a Sabadell o els «casals» a Terrassa.³² Per contra, en el cas basc, tan susceptible a la rebuda d'idees angleses, es van imposar els principis urbanístics de la ciutat-jardí divulgada per Ebenezer Howard al final de la centúria passada. Encara que aquesta no va ser l'única opció, ja que a Barakaldo es va preferir en determinades ocasions la construcció en altura. Tot i això, va ser la casa unifamiliar de planta baixa i pis la més difosa. La planta quadrangular i la disposició en dues plantes van afavorir-ne l'acceptació en oferir unes condicions de ventilació i d'il·luminació superiors a les de qualsevol altre model constructiu.

En general, es van bastir cases prou petites per permetre allotjar-hi una sola família nuclear i prou grans per permetre la separació dels dormitoris entre pares i fills i entre els mateixos fills per sexe.³³ D'aquesta manera se seguien també els preceptes morals de la legislació i s'evitaven possibles pràctiques de subarrendaments o d'inquilinat.

²⁹ AIXPURU MURUA, PÉREZ CASTROVIEJO, VALDALISO GAGO (1995).

³⁰ FREIXA SERRA (1977).

³¹ Àmpliament difosa durant el segle XVIII, la casa artesana, d'origen medieval, suportava un aprofitament intensiu. Era alhora llar de l'artesà i taller, on treballava, emmagatzemava materials i venia els seus productes. El desplegament de l'activitat laboral es localitzava fonamentalment a la planta baixa, on també hi havia la cuina. Les habitacions es distri-

buïen a la planta superior. Habitualment el taller/botiga es trobava separat de la resta de la casa, amb una divisió que independitzava l'entrada i l'escala.

³² Normalment edificades sobre un espai de quatre a cinc metres de façana (un cos $\cong$ 4,20 metres) i de vint-i-cinc a cinquanta metres de profunditat; a la part posterior disposaven d'un pati.

³³ NOVO LÓPEZ (1997).

FOTOGRAFIA 3. *La Benéfica del Vallés en l'estat originari, ca. 1926 (AHS).*

Pel que fa als requisits higiènics, totes aquestes cases van introduir-hi els elements considerats mínims. D'aquesta manera, la dutxa, la banyera, el safareig, el vàter i el lavabo arribaven a l'habitatge obrer, en contradicció en molts casos amb la manca o la insuficiència d'infraestructures externes. El fet que molts d'aquests habitatges se situessin a l'extraradi i a zones d'orografia i accés difícils, determinava moltes vegades la inexistència d'un bon clavegueram, d'un perfecte enllumenat públic, d'una mínima construcció de voreres o d'un correcte servei de recollida d'escombraries.

Això no obstant, totes aquestes cases unifamiliars, tant les catalanes com les basques, disposaven d'un hort o un jardí al darrere com a element essencial per a l'esbarjo dels seus habitants. De fet, en el cas basc aquesta finalitat d'esbargiment era substituïda per una altra que convertia l'hort en un transcendental complement econòmic, aprofitant

la mà d'obra femenina. S'aconseguia, així, també retornar el treballador al seu passat agrícola i allunyar-lo dels avalots i les distraccions del carrer, de manera que es contribuïa a mantenir la «pau social».

Malgrat tot, no eren tan sols arguments econòmics els que varen portar la burgesia a redactar aquest conjunt de disposicions legals, sinó també motius morals. Valors difosos pel paternalisme burgès es varen consolidar com a eixos bàsics d'aquests nous habitatges que convertiren el llaç familiar en la institució bàsica reproductora del saber i de l'amor al treball. Manteniment de l'ordre social establert, disciplina, laboriositat, fidelitat, propietat, família, higiene, salubritat,... eren alguns dels missatges divulgats entre la població obrera per la legislació de cases barates. Missatges reforçats encara més en incloure'ls al nou nomenclàtor urbà nascut amb la construcció

de les cases barates.³⁴ D'aquesta manera, es va fer habitual que els nous carrers portessin noms com l'Esperança, la Virtut, l'Harmonia, l'Ordre, l'Estalvi o el Progrés, per exemple.

L'«èxit relatiu» d'aquesta legislació a Barakaldo, especialment, i a Terrassa, una mica menys, així com la mínima acollida a Sabadell i a Portugalete, van permetre aixecar un conjunt d'edificis que destacaven sobre la resta de construccions obreres. La senzillesa d'acabats va ser una característica comuna a totes quatre comunitats, si bé els habitatges bascos destacaren per ser més acurats i ben acabats, cosa que entroncava amb una conscienciació més alta sobre la conservació i la dignitat de l'habitatge al País Basc, reforçada, encara més, amb més cessions en propietat en el cas basc que en el català, en què majoritàriament es va optar pel lloguer amb promesa de venda.

Els beneficiaris d'aquesta política van ser l'«aristocràcia obrera» i els grups d'empleats de fàbriques importants amb una demostrada seguretat laboral, i es van marginar els treballadors més desemparats. A més, el canvi de terminologia també va resultar una hàbil maniobra social. El pas de «cases obreres», terme utilitzat amb els primers passos cap a una legislació que abordés la insuficiència d'aquest tipus d'allotjament, a «cases barates», utilitzat definitivament, va contribuir a afavorir l'accés de la classe mitjana a aquest tipus d'habitatge. En conseqüència, aquesta legislació no va aconseguir a cap de les quatre localitats atreure la iniciativa privada ni restaurar l'equilibri natural habitació-població, tot i que va mitigar-ne el desajust. De fet, només va servir perquè l'obrер assumís la seva participació nul·la en el desigual repartiment de la riquesa, en la mesura que formava part natural d'un ordre social establert des de dalt.

³⁴ RUZAFÀ ORTEGA (1933), p. 298-299.

³⁵ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), «Cases Barates», G82-460, 1912-1923, Lligalls.

³⁶ AHS, Llibre d'Actes Plenàries, A 67, 1912, 24-VII-1912.

³⁷ Composta per l'alcalde accidental, Pere Pascual Salichs; el metge higienista nomenat pel Ple, Josep Mir i Marcet; els regidors nomenats pel governador civil de Barcelona, Gabriel Alguersuari Faries i Casimir Lagarriga; l'arquitecte

SABADELL I L'EXIGUA RESPOSTA DAVANT LA LEGISLACIÓ SOBRE CASES BARATES

Aprovada la primera Llei de Cases Barates el 1911, Sabadell va iniciar ràpidament el procés de constitució de la Junta Local de Fomento y Mejora de Habitaciones Baratas. Les primeres gestions encaminades a aconseguir aquest objectiu tenien com a finalitat determinar quin era el grau d'intensitat assolit pel problema de l'habitatge a la ciutat. L'aclaparadora manca d'allotjaments obrers, la manca d'higiene i sanitat en molts dels habitatges o l'escepticisme mostrat per la iniciativa privada davant d'aquest tipus d'edificacions han portat el municipi cap a una dramàtica realitat.

És en aquest context que cal interpretar l'informe presentat a les autoritats municipals per l'arquitecte municipal Josep Renom el setembre de 1911,³⁵ en el qual es denunciava la manca de terrenys propis a Sabadell, susceptibles de ser donats, on construir habitatges barats, i alhora es criticava la inexistència d'institucions que es dediquessin a construir aquest tipus d'allotjaments. Encara més, aquest document quantificava la insuficiència d'habitacions barates en unes quatre-centes en una població en què resultava relativament barat bastir cases modestes. Per només 2.500 pessetes, el preu del terreny inclòs, es podrien edificar allotjaments econòmics en bones condicions higièniques.

Però malgrat que a mitjan 1912 es va plantejar altre cop la possibilitat d'edificar entre cent i dues-centes estances barates,³⁶ l'organització de la Junta Local de Casas Baratas va haver-se d'esperar més d'un any. Finalment, al principi de juny de 1913, es produïa la constitució provisional,³⁷ seguint les pautes legals. La seva funció principal va ser des d'aleshores fomentar la construcció de cases bara-

tecte escollit per l'Ajuntament, Joaquim Manich i Comerma, i Feliu Pascual i Carol, com a secretari del consistori i de la nova junta. Posteriorment es van afegir a la llista els noms de Joan Comadran Lacambra i Manuel Folguera i Duran com a representants dels cinquanta contribuents majors, i Domènec Saló i Josep Quer i Nou com a representants de les societats obreres. AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), «Cases Barates», G82-460, 1912-1923, Lligalls.

tes, recurrent a la iniciativa privada. Una iniciativa privada, en forma de petits particulars o de grans constructors, que calia atreure mitjançant l'exempció tributària o la concessió d'ajuts econòmics, tal com disposava la legislació de cases barates.

Tanmateix, tot i que això s'esdevenia el 1913, la primera iniciativa d'aquest tipus no va fructificar fins el 1919. Aquest «lapse» temporal va comportar la desorganització de la Junta en uns anys caracteritzats per la inestabilitat social. Una etapa conflictiva en què les referències al tema de l'habitatge van ser relegades per qüestions relacionades amb les tensions laborals. És, doncs, aquest buit documental el que serveix per a diferenciar entre una primera etapa d'apropament al problema de l'allotjament obrer a Sabadell i una altra, la segona, amb realitzacions pràctiques. Entremig queden un conjunt d'anys marcats per la manca de referències al tema i pels efectes, primer positius (prosperitat industrial, arribada massiva d'immigrants,...) i després negatius (inestabilitat social, pèrdua del poder adquisitiu de l'obrer, inflació,...) de la I Guerra Mundial.

El 1919, la inauguració de les activitats d'una entitat barcelonina va propiciar l'inici d'aquesta segona etapa amb la reconstitució de la Junta Local de Casas Baratas³⁸ i l'organització d'una ponència especial composta per regidors i veïns el 1920.³⁹ Va ser aquesta última la que va posar en relleu el fet que des de 1913 la situació encara havia empitjorat més. L'esborrany preliminar d'aquesta ponència⁴⁰ xifrava en dues-centes cinquanta o tres-centes les cases de caràcter provisional que s'haurien de construir en un termini aproximat d'un any, xifra que es podria doblar en l'interval d'un any si les primeres fossin

insuficients. Amb aquesta finalitat s'hauria de constituir, amb capital aportat per la classe empresarial, una Sociedad Anónima de «Casas Provisionales», mentre l'ajuntament s'encarregaria de proporcionar la llum i l'aigua als nous habitatges i els condonaria el pagament dels tributs municipals. Els nous allotjaments, amortitzables en un termini de deu o vint anys amb un interès del 3%, tindrien un cost limitat, però serien salubres i higiènics, estables i de realització senzilla, i es podrien enderrocar quan acabés el termini de liquidació. Tanmateix, la negativa dels Fabricantes de Productos Textiles de Lana a donar suport al projecte⁴¹ va suposar un dur revés a aquesta iniciativa, negativa que en no poder ser superada va provocar que el projecte caigués en l'oblit.

Això no obstant, la tradicional atracció que des de mitjan segle passat Sabadell exercia sobre la població d'altres indrets, per la seva puixança industrial, va adquirir amb els pròspers anys de la I Guerra Mundial una inusitada vigorització. Aquest fet va comportar l'habilitació d'espais inadequats per a l'home,⁴² que posaven en perill la salut i la moralitat públiques i alhora afavorien el desenvolupament de pràctiques especulatives i l'extensió de rivalitats interclassistes.⁴³ La massa social treballadora es veia impotent davant la insuficiència d'habitatges econòmics, la manca d'interès mostrat per la iniciativa privada i els elevats preus dels materials de construcció. Aquest cúmul de circumstàncies juntament amb l'estancament dels salaris i l'increment dels preus de les subsistències i dels lloguers⁴⁴ van portar a l'extensió d'un sentiment de malestar generalitzat entre la població obrera.

Va ser a partir de 1919 que s'iniciaren per part d'una entitat privada les primeres actuacions enca-

³⁸ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), "Casas Barates", G82-460, 1912-1923, Lligalls, i AHS, Llibre d'Actes Plenàries, A 76, 1918-1919, 3-XII-1918.

³⁹ Sota la presidència de l'alcalde Pere Pascual i Salichs, la ponència es componia dels regidors Domènec Saló i Salas, Jaume Vidal i Viñas, Josep Llobet i Sanjuan, Joan Moragas Muñoz, Tomàs Figueras i Gelabert, Víctor Hugo Palasí Cestor, i els veïns amb un elevat poder econòmic Antoni Domènec i Llonch, Josep Badia i Pons, Francesc Izard i Bas. AHS, Llibre d'Actes Plenàries, A 77, 1919-1920, i A 78, 1920-1921, 28-V-1921.

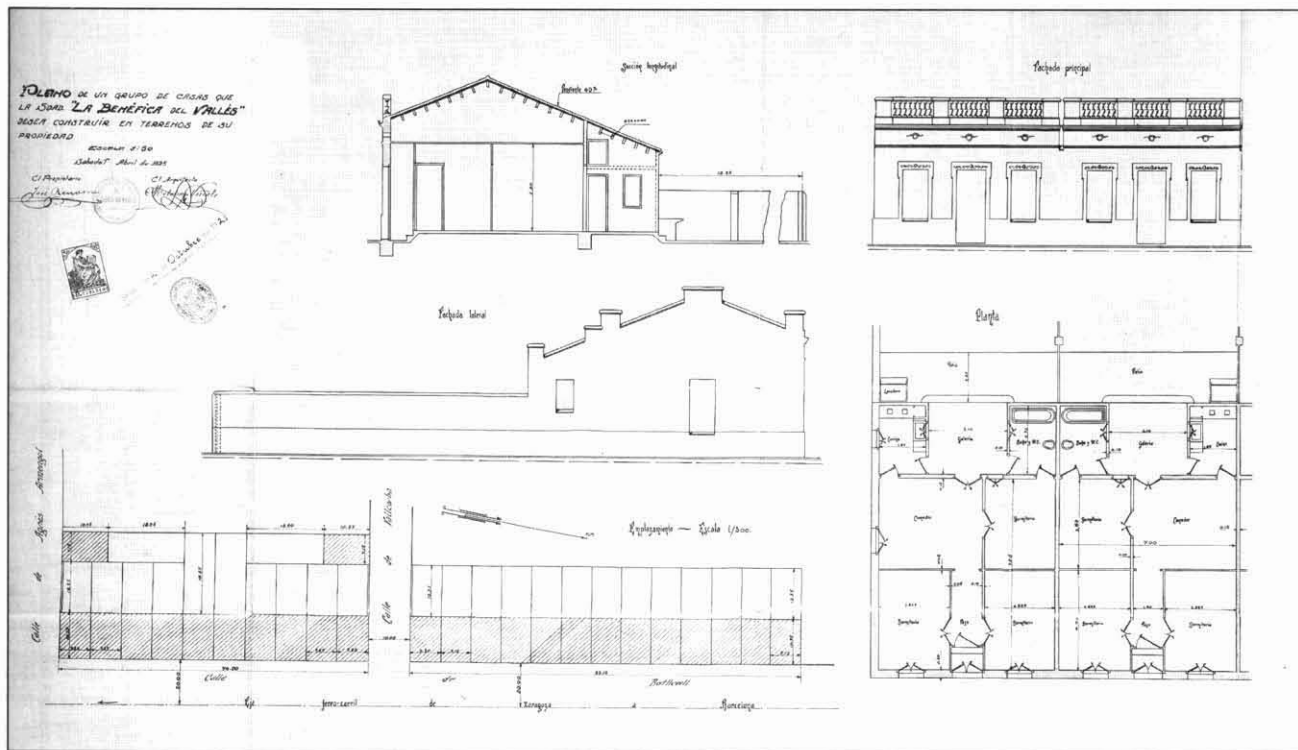
⁴⁰ AHS, Governació, expedient 45/1920.

⁴¹ AHS, Governació, expedient 457/1920. Com a contrapartida es va comprometre a nomenar una comissió, dins d'aquesta institució, perquè estudiés el tema.

⁴² AHS, Llibre d'Actes Plenàries, A 81, 1922, 4-IX-1922.

⁴³ AHS, Governació, expedient 78/1922.

⁴⁴ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), "Casas Barates", 1912-1923, G82-460, Lligalls. Vegeu les dades de la introducció.

FOTOGRAFIA 4. *La Benèfica del Vallès*. Plànols d'emplaçament, secció, façana i planta, 1926 (AHS).

minades a construir les primeres cases barates de Sabadell. Això no obstant, tot i que s'idearen altres projectes que no es varen consolidar o no es varen emparar en pautes legals, finalment només es registraren dues actuacions d'aquest tipus que comportaren la gestió de dues barriades obreres clarament definides a l'espai urbà, però antagòniques.

La Constructora de Fomento de la Propiedad, S.A. va iniciar les activitats a la localitat el 1919. Aquesta entitat barcelonina, constituïda el 1912, havia estès les seves operacions des de la capital comtal cap a altres indrets catalans, com Sabadell, Terrassa, Badalona, el Masnou, Caldetes, Premià de Mar... i, fins i tot, a d'altres ciutats com Madrid o Valladolid. Amb el suport de la monarquia i la substancial contribució de l'oligarquia econòmica estatal⁴⁵ es va consolidar des del principi

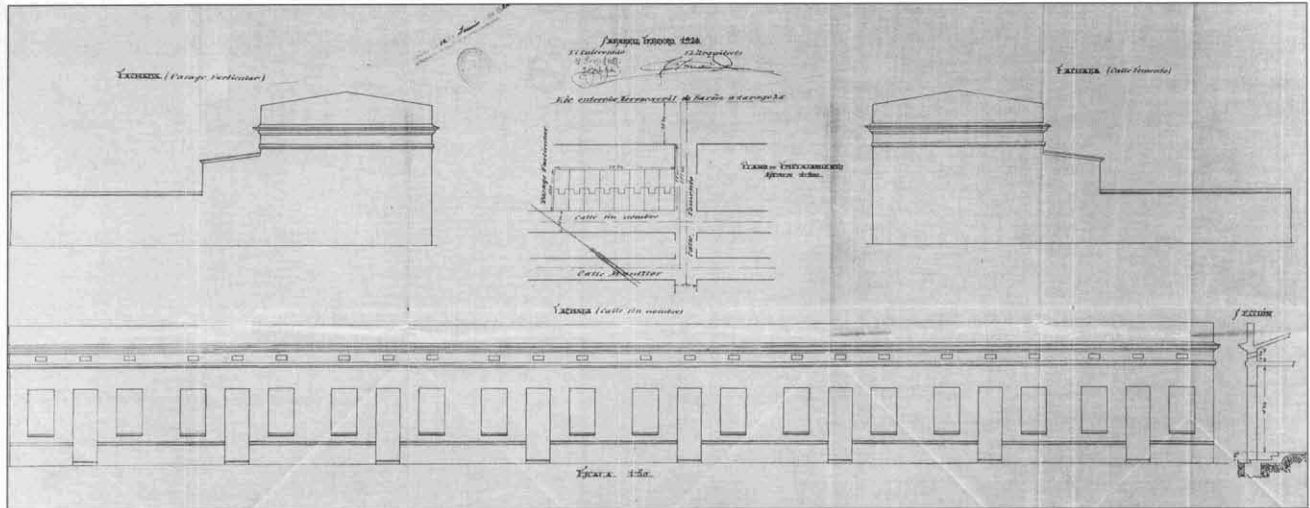
com la primera empresa constructora de cases barates a l'àmbit estatal.⁴⁶ La cessió gratuïta de terrenys per part de diferents organismes, com ajuntaments i diputacions, o de particulars, així com el fet que fos una de les entitats constructores que més es va beneficiar de la rebuda de subvencions estatals, resulten, doncs, transcendents a l'hora de comprendre la seva frenètica activitat constructora.

Motivacions econòmiques i el fet que la manca d'habitatges obrers suposés un espinós i delicat escull en les relacions socials en posar en perill l'estabilitat social, es van convertir en els pilars bàsics d'aquesta societat anònima. Conscient de la importància del problema de l'habitatge obrer, no tan sols a Catalunya, sinó a tot Europa, els seus socis van saber veure l'amenaça que per a la societat industrial suposava una insuficiència

⁴⁵ Representada per Antoni Miracle, Joan Camprubí i Julio Cuevas. El Consell d'Administració l'integraven Carles de Fortuny i Miralles com a president, Lluís Argemí de Martí com a vicepresident, el Marqués de Hazas, el Duque de Tovar, Emili Junoy Gelabert, el Barón de Almenar, Joan Pich i Pon, Vicente Navarrotreverter Gomis, Julio de las

Cuevas y García i Antoni Miracle Mercader com a vocals, i Joan Camprubí Soler com a secretari general. AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), "Cases Barates", G82-460,1912-1923, Lligalls.

⁴⁶ BARRIO PEREIRA (1992), p. 96.

FOTOGRAFIA 5. La Benéfica del Vallés. Plànols d'emplaçament, secció, façana i planta, 1926 (AHS).

d'allotjaments, en la mesura que era un motiu de contínua discòrdia i originava ressentiments entre obrers i patrons.

La seva intenció va ser, per tant, proporcionar un allotjament digne i propi al treballador; d'aquesta manera aconseguien que l'obrer s'aproximés a concepcions burgeses com el concepte de propietat, fonament del capitalisme desenvolupat. Però també s'aconseguia que el treballador defugís tota mena de disturbis i aldarulls, perquè tenia alguna cosa pròpia per defensar, i alhora que es produís una reanimació del sector de la construcció. Encara més, una casa digna propiciaria la disminució de problemes higiènics, infecciosos, morals,... i engrandiria el sentiment patriòtic en convertir-se en un llegat per a generacions futures i en un motiu d'orgull per a la pàtria catalana. Així, van ser tres les formes escollides pel Fomento de la Propiedad S.A. per apropar l'habitatge en propietat a l'obrer. Des de l'edificació directa al nucli urbà de les ciutats (opció escollida a Sabadell), passant per la compra de cases econòmiques i higièniques ja construïdes, fins a la concessió de capitals per a la construcció d'aquesta classe d'allotjaments.

«El asunto este de casas baratas que es todo un problema en nuestra actual sociedad, cosa vista y resuelta por todas aquellas naciones que van a la cabeza de la presente civilización, presenta tan variados aspectos como, en este orden, necesidades distintas en las poblaciones; al propio tiempo que tiende a la paz social, porque con ello se fundamenta la propiedad haciendo participe de ella a las clases necesitadas (causa de la eterna discordia entre el capital y el trabajo), el problema de la habitación resuelve o cura males de carácter higiénico, económico, social, científico, moral, obrerista, cultural, etc., etc., y, por patriotismo, a la vez que por razones de humanidad, venimos todos obligados a prestar a ello toda nuestra atención.»⁴⁷

La Junta Local de Fomento y Mejora de las Habitaciones Baratas i el Consistori van autoritzar el 1919 el projecte presentat pel Fomento de la Propiedad S.A.⁴⁸ Es tractava d'una iniciativa que pretenia edificar trenta-sis habitatges als terrenys propietat d'Antoni Oliver i Turull, compresos entre la pl. de Granados i els carrers de Meléndez, Ample i la ronda del Dr. Zamenhof. Les noves construccions havien d'allotjar cent vuitanta

⁴⁷ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), «Casas Baratas», G82-460, 1912-1923, Lligalls.

⁴⁸ Els reglaments i els estatuts de la societat, com també l'elecció dels terrenys, van ser aprovats al principi del mes de juliol; al cap de quinze dies l'Ajuntament li concediria la

licència de construcció corresponent. AHS 13 Foment (Actuacions Singulares), «Casas Baratas», G82-460, 1912-1913, Llibre d'Actes de la Junta de Foment i Millora d'Habitacions Barates. 3-VII-1919. AHS, Llibre d'Actes Plenàries, A 77, 1919-1920, 17-VII-1919.

persones i l'índex d'ocupació que s'havia establert era de cinc individus per habitatge.

Això no obstant, de les trenta-sis cases projectades en principi només se'n varen construir deu. Completament acabades i habitades el 1922,⁴⁹ van conformar l'actual carrer del Poeta Folguera.⁵⁰ Eren llars ideades per Juli M. Fossas (1868-1945),⁵¹ arquitecte amb qui treballava habitualment Fomento de la Propiedad S.A. a Catalunya. El capital invertit en l'edificació d'aquesta promoció va assolir la quantitat de 193.908,2 pessetes, de les quals les feines de construcció en van absorbir el 91,35%, la compra dels terrenys el 6,65% i la urbanització de la zona el 2%.

Seguint els costums d'edificació de la ciutat i els models establerts per la legislació de cases barates, convergien en els edificis construïts per Fomento de la Propiedad S.A. requisits tècnics, preu econòmic i normes mínimes d'higiene, ventilació, aireig o comoditat. El resultat va ser la construcció d'un conjunt de cases individuals de planta baixa de deu metres d'alçada i una sòbria ornamentació exterior, que van servir per a satisfer les necessitats bàsiques d'unitats familiars nuclears.

La triple tipologia dels allotjaments projectats per Fossas va fer que les dimensions variessin d'uns habitatges als altres (dels 110 m² dels més petits als 132 m² del model més espaiós). Disposaven de cuina, safareig, rebost, guarda-roba, menjador, sala, quatre o cinc habitacions i un jardí o un hort al darrere. Dissenyats amb doble planta, totes les dependències donaven a fora, de manera que la il·luminació i la ventilació directa estaven assegurades. Comoditats que es completaven, encara

més, amb la instal·lació d'il·luminació elèctrica, aigua corrent, fossa sèptica «Mouras» i connexió directa a la xarxa de sanejament general.

Un cop edificats, aquests immobles van ser arrendats a particulars amb promesa de venda.⁵² El període d'amortització es va fixar en vint anys i els estadants havien de pagar una entrada del 10% del valor de l'habitatge.⁵³

Els beneficiaris d'aquestes cases, que segons Andreu Castells⁵⁴ pertanyien a la Cooperativa de Cases Barates de Sabadell, havien de ser caps de família. I tant si eren casats com vidus, havien de justificar una residència de més de dos anys a Sabadell. Per tant, en quedaven exclosos tots els solters o els qui no justificuessin una estabilitat residencial i una seguretat laboral. Imposades per Fomento de la Propiedad S.A. aquestes condicions, es pretenia, per una banda, garantir l'amortització de les construccions (evitant canvis de domicili, impagats o abandonaments) i, per l'altra, afavorir la consolidació de la família com a institució bàsica de l'ordre social imperant.

Finalment, l'índex d'ocupació va quedar establert en 3,7 persones per habitatge, els ocupants del qual gaudien d'un magnífic emplaçament en una zona propera al centre urbà. Les cases van formar un carrer poc transitat, molt tranquil, en contrast amb els immobles de La Benéfica del Vallés, la segona i darrera iniciativa desplegada a Sabadell, emparada també en els beneficis de les Lleis de Cases Barates.

La Benéfica del Vallés, constituïda el 1923,⁵⁵ al principi va haver de superar molts problemes

⁴⁹ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), "Cases Barates", G82-460, 1912-1913, Lligalls.

⁵⁰ AHS, Llibre d'Actes Plenàries, A 80, 1921-1922, 5-V-1922.

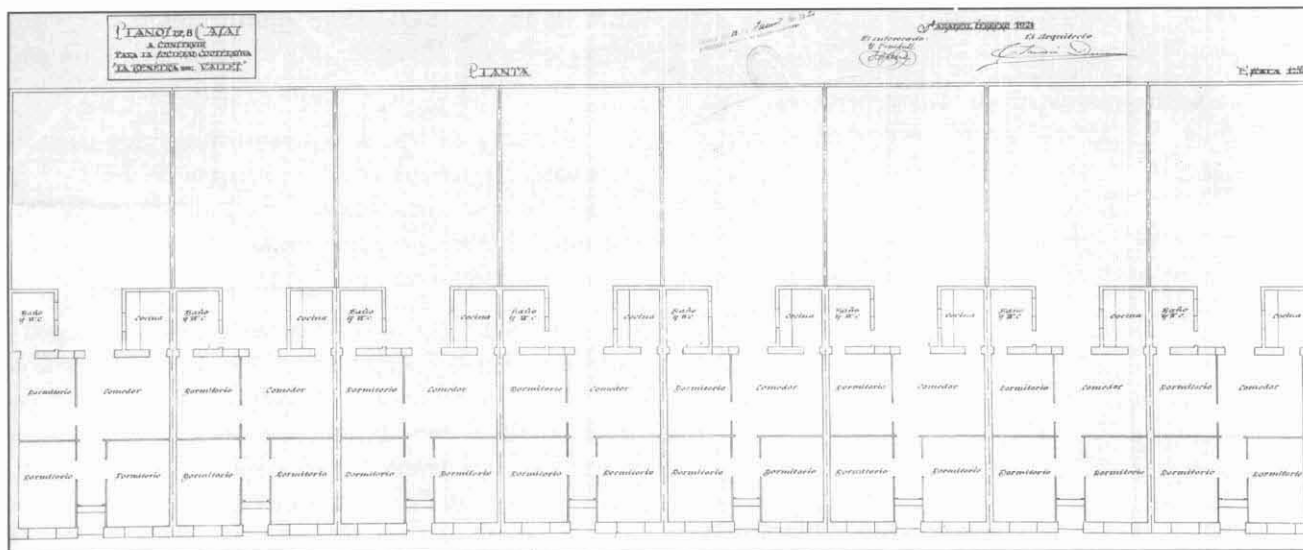
⁵¹ Juli de Fossas (1868-1945), vinculat a l'Ajuntament de Barcelona, va dissenyar els habitatges de la Cooperativa El Bienestar Obrero i de la Cooperativa de Periodistas (aquesta amb Lluís Girona Cuyàs, Climent Maynés i Melcior Viñals).

⁵² S'havien previst tres formes de contractació: a.- Contracte d'arrendament amb promesa de venda. b.- Venda amb garantia hipotecària. c.- Lloguer simple de cases o pisos. AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), "Cases Barates", G82-460, 1912-1913, Lligalls.

⁵³ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), "Cases Barates", G82-460, 1912-1913, Lligalls.

⁵⁴ Tot i que no s'ha trobat a l'Arxiu Històric cap dada que ho corrobori o ho desmenteixi, aquest autor exposa: "[...] que l'any 1918 tractà amb el "Foment de la Propietat, S.A." de Barcelona, per constituir-se amb un capital aportat a parts iguals d'un milió de pessetes per tal de constuir cases barates pel cost unitari de 6.000 pessetes, les quals podrien ésser adquirides mitjançant el pagament de 25 pessetes mensuals durant 20 anys [...]" CASTELLS I PEIG (1961), p.609-610.

⁵⁵ Inscrita al Registre de Govern Civil de Barcelona, amb data del 26 de febrer de 1923, al tom 6è, foli 89, núm. 11.472.

FOTOGRAFIA 6. *La Benèfica del Vallès*. Representació gràfica de la planta de les cases, 1926 (AHS).

organitzatius i legals. Els seus «reglaments o estatuts» van ser acceptats per la Junta de Fomento y Mejora de Habitaciones Baratas aquest mateix any,⁵⁶ si bé l'aprovació superior del Ministeri de Treball va trigar tres anys a arribar, fins el 1926.⁵⁷ Integrada per socis honorífics i beneficiaris, els primers van aportar suport econòmic o burocràtic, mentre que els segons, veritables destinataris de les cases, hi van dipositar estalvis i esperances.

Aquests últims eren, a més, pares de família amb residència demostrada al municipi, obrers modestos que havien sofert la manca d'habitatge digne i s'havien vist obligats a viure amuntegats en espais reduïts.⁵⁸ Treballadors humils que van gaudir dels suggeriments i de l'aportació moral i econòmica de personalitats i institucions prestigioses de la ciutat com l'arquitecte municipal Josep Renom, el contractista Lluís Fabra i Gros i la Caixa d'Estalvis de Sabadell.

El propòsit inicial d'aquesta segona iniciativa era edificar una barriada de setanta-dues cases indi-

viduals, adossades, de tipus anglès, sòlides, confortables, econòmiques i higièniques, tot i que, posteriorment, la xifra es va elevar a cent cinquanta, que formaren una barriada de tres grups i mig.⁵⁹ L'objectiu final no era només la construcció física, sinó també al mateix temps el foment de la pau social, la inculcació del sentiment de propietat i la promoció de l'amor a la família i a la llar.

Els socis beneficiaris de les cases van haver d'aportar una quota d'ingrés (7 pessetes setmanals), un conjunt de quotes addicionals com a recàrrec sobre les ordinàries pagadores des del moment que s'entrava en possessió de l'habitatge i fins a la liquidació definitiva (7 pessetes) i quotes extraordinàries. Igualment, la participació de la Caixa d'Estalvis de Sabadell va resultar decisiva en concedir-los un préstec hipotecari del 50% del cost, amortitzable a trenta anys.⁶⁰ El lliurament de les claus comportava la firma d'un contracte en què s'establí el pagament d'una quota mensual en concepte d'arrendament i l'amortització del capital.⁶¹

⁵⁶ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares) "Cases Barates", G82-460, 1912-1923, Llibre d'Actes de la Junta de Foment i Millora d'Habitacions Barates, 6-VI-1923.

⁵⁷ Aprovats per Reial Decret del 19 d'octubre de 1925. AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), "Cases Barates", G82-460, 1912-1923, Lligalls.

⁵⁸ AHS, Arxiu Històric Municipal (d'ara endavant AHM) 87, Expedient 1020/1926

⁵⁹ AHS, AMH 87, Expedient 1020/1926.

⁶⁰ CASTELLS PEIG, A. (1961), p. 610.

⁶¹ ROCA I GARRIGA, P. (1959), p. 123.

El primer permís d'edificació va arribar el 1924,⁶² tot i no comptar amb l'aprovació ministerial dels seus estatuts. Alliberades del pagament d'impostos municipals, aquestes vuit primeres cases en van completar amb unes altres vint-i-cinc, la llicència de construcció de les quals es va sol·licitar el 1925. Els terrenys escollits a la Creu Alta confrontaven amb l'antic camí del Molí de l'Amat i la via del tren de Saragossa a Barcelona. Relativament allunyats del nucli urbà, els nous habitatges es van projectar juntament amb els carrers de Batllell, de Vallcorba i d'Agnès Armengol.⁶³

Això no obstant, al final només es van construir vint-i-quatre cases, totalment acabades el 1926, localitzades als carrers de Batllell i de Ribot i Serra, però molt lluny de les cent cinquanta inicials. Eren cases senzilles de doble cos, amortitzables a trenta anys amb diferents tipus de contracte (lloguer simple, arrendament amb promesa de venda a terminis amb garantia hipotecària).⁶⁴ Cedides per mitjà de sorteig, es trobaven subjectes a una sèrie de condicions, com per exemple la prohibició d'arrendar-les a qualsevol persona aliena a la Societat, tret que es tingués l'autorització d'aquesta última o la plena propietat de l'habitatge.

Arribats en aquest punt, resulta il·lustratiu fer una petita comparació entre aquestes dues iniciatives, Fomento de la Propiedad S.A. i La Benéfica del Vallés, ja que responien a dues realitats completament diferents. Una comparació, fruit d'una anàlisi profunda, que ha constatat que hi ha notables contradiccions entre ambdós projectes. D'aquesta manera, es pot establir un enriquidor conjunt de divergències:

- Uns propòsits diferents: mentre que Fomento de la Propiedad S.A. portava a terme una actuació purament immobiliària, La Benéfica del Vallés empenia una iniciativa obrerista molt més pura. La primera tractava simplement de beneficiar-se dels auxilis econòmics que disposava la legislació de cases barates, mentre que la segona pretenia

solucionar un problema dramàtic allotjant un grup de treballadors sense casa.

- Un origen distint: les activitats desplegades per Fomento de la Propiedad S.A. a Sabadell responien a un pla molt més ampli dissenyat per aquesta entitat barcelonina, amb un àmbit d'actuació molt més extens (Catalunya i la resta de l'Estat). Contràriament, La Benéfica del Vallés va resultar ser una iniciativa pròpia de la societat sabadellenca, com a rèplica a l'aclaparadora manca d'habitatge a la ciutat.

- Una organització diferent: Fomento de la Propiedad S.A., amb seu a Barcelona, s'estructurava a l'entorn d'un consell d'administració, amb amplis poders, i el desplegament de juntes generals ordinàries i extraordinàries en què només podien votar els socis que tenien més de deu accions.⁶⁵ La Benéfica del Vallés, amb seu a Sabadell, per la seva banda, era una cooperativa que es regia per mitjà d'una junta directiva, també amb amplis poders, assemblees generals, ordinàries i extraordinàries, en què participaven tots els socis, i una junta consultiva, composta per personalitats de prestigi, que no pertanyien a la Societat.

- Una tramitació diferent dels projectes: mentre que Fomento de la Propiedad S.A. es va saber aprofitar dels beneficis econòmics de la legislació i va gaudir del suport de l'oligarquia econòmica estatal i de la monarquia, La Benéfica del Vallés va topar amb grans dificultats per ser legalitzada. Tres anys de tramitació van ser necessaris perquè finalment aquesta iniciativa, que comptava amb el suport de l'elit social sabadellenca, obtingués l'aprovació ministerial.

- Una incidència social diferent: les cases construïdes per Fomento de la Propiedad S.A. es destinaren a allotjar obrers amb uns ingressos relativament elevats. D'aquesta manera, es desvirtuaven els preceptes de les lleis de cases barates, en construir-se en realitat habitatges de classe mitjana.

⁶² AHS, Llibre d'Acords de la Comissió Municipal Permanent, A 85, 1924-1925, 12-VI-1924.

⁶³ AHS, Llibre d'Acords de la Comissió Municipal Permanent, A 87, 1925-1926, 2-X-1925.

⁶⁴ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), «Cases Barates», G82-460, 1912-1923, Lligalls.

⁶⁵ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), «Cases Barates», G82-460, 1912-1923, Lligalls.

Per la seva banda, els immobles edificats per La Benéfica del Vallés sí que responien als objectius pretesos per la legislació en afavorir la construcció de cases econòmiques.

- Una integració diferent al nucli urbà: viure a les cases construïdes pel Fomento de la Propiedad S.A. va resultar ser un autèntic luxe en trobar-se situades en una zona pròxima al centre neuràlgic de la ciutat. La resta d'obers, en canvi, s'allunyaven del cor urbà on el preu del sòl resultava extremament car per a una porció de la població amb recursos exiguus. De fet, aquesta va ser la raó que disposà l'emplaçament de La Benéfica del Vallés on abans era la perifèria de la ciutat.

- Una morfologia diferent: els immobles construïts per Fomento de la Propiedad S.A. estaven més ben ventilats i il·luminats en disposar de finestres totes les habitacions de les dues plantes (baixos i pis). Per la seva banda, les cases de La Benéfica del Vallés es van haver de conformar amb una disposició d'una sola planta i menys il·luminació i ventilació en alguna de les habitacions.

- Una conservació temporal diferent: els habitatges de Fomento de la Propiedad S.A. presenten avui dia un perfecte estat de conservació i d'harmonia arquitectònica. Els millors materials constructius que es van fer servir i el manteniment de l'antiga estructura els converteixen en els habitatges acollits a la legislació de cases barates que es conserven més bé actualment, no només a Sabadell, sinó també a Terrassa. Per altra banda, a les cases construïdes per la Benéfica del Vallés, s'hi observen avui moltes alteracions. A molts dels immobles, s'hi han introduït importants transformacions a façanes i obertures o bé han augmentat les altures i s'ha trencat la unitat arquitectònica del conjunt. De fet, la balustrada superior, dissenyada inicialment, ha desaparegut, com també la sensació d'harmonia. Avui dia resulta difícil reconèixer-les, tot i que encara hi ha algunes cases que conserven l'aspecte senzill semblant a l'original.

- Una articulació diferent a la ciutat d'avui: les cases del Fomento de la Propiedad S.A. formen actualment un carrer, el del Poeta Folguera, poc transitat, mentre que les de La Benéfica del Vallés han de suportar les nocives molèsties d'un trànsit rodat molt dens (soroll, contaminació,...) perquè toquen a la Gran Via, especialment les construïdes al carrer de Batllell.

Tanmateix, per acabar podem apuntar que, malgrat aquest conjunt de discrepàncies internes, les cases barates construïdes per Fomento de la Propiedad S.A. i La Benéfica del Vallés varen ser l'excepció a la ciutat, en la mesura que per promoció i per organització es diferenciaven de la resta d'habitatges obrers. Generalment, eren els mateixos treballadors els qui personalment i pel seu compte iniciaven la construcció de les cases sol·licitant un primer permís d'obres amb què edificaven dues o tres dependències, les més bàsiques. Amb el temps, i en funció de la seva capacitat d'estalvi, aixecaven la resta de la casa, en diverses etapes. Aquest fet sembla confirmar el funcionament correcte del mercat immobiliari als anys vint, causa directa, possiblement, de l'escassa acollida de la Legislació sobre Cases Barates al municipi.

Això no obstant, aquesta afirmació no impedeix observar la projecció d'altres iniciatives similars a Sabadell que, o bé no arribaren a port, com el cas de la Cooperativa de Empleados y Obreros de La Electricidad S.A., lligada al paternalisme empresarial,⁶⁶ o bé no varen rebre els auxilis econòmics disposats per la legislació, tal com va passar a la Cooperativa Obrera Cultura y Solidaridad.⁶⁷

A Terrassa hi va haver quatre activitats de certa entitat portades a terme per societats constructors,⁶⁸ encara que no totes van respondre a la mateixa finalitat, igual que a Sabadell. Així, la cèntrica iniciativa de Fomento de la Propiedad S.A. també va suposar aquí una operació destinada a acollir la classe mitjana o obrers qualificats, aprofitant-se de les subvencions, la qual cosa desvirtuava

⁶⁶ AHS, 13 Foment (Actuacions Singulares), «Cases Barates», G82-460, 1912-1923, Lligalls.

⁶⁷ Sota la gerència de Bru Lladó Roca, es van construir als carrers del Taulí i de Fra Batlle un conjunt de cases obreres projectades per Melcior Viñals.

⁶⁸ Cal afegir-hi una cinquena iniciativa, la de les cases començades a construir per la S.A. Materiales Industriales. Aquesta empresa va començar a edificar-les, però després se les va vendre.

una mica la finalitat de la legislació. El projecte dissenyat per la Cooperativa Constructora Los Amigos, però, va ser el reflex de la suma d'esforços esmerçats per un grup d'obrers terrassencs amb una relativa estabilitat laboral i residencial. Aquesta acció d'un conjunt de treballadors va resultar privilegiada i alhora anecdòtica. A mig camí entre aquestes dues iniciatives se situaren les cases construïdes pel Sindicato Emisor de Cataluña S.A. i la Social Tarrasense S.A.

Això no obstant, la diferència entre Sabadell i Terrassa la marcava l'interessant desplegament, entre 1914 i 1921, d'un conjunt de projectes individuals acollits a la legislació sobre cases barates en aquesta segona ciutat. En aquest procés, hi varen participar obrers privilegiats, amb prou capacitat d'estalvi per a poder iniciar les obres i esperar les subvencions estatals un cop acabades. Esbossant un panorama atípic en el context català, basc i fins i tot estatal, aquesta classe d'habitatges constitueixen la nota anecdòtica.

[Traducció de Miquel BACH]

BIBLIOGRAFIA

- Mikel AIZPURU MURUA, Pedro PÉREZ CASTROVIEJO, Jesús M. VALDALISO GAGO (1995). «Expansión, desarrollo y crisis de Barakaldo durante el siglo XX (1914-1979)» dins José Iganacio HOMOBONO, *Barakaldo: historia local y cultura popular*. Inèdit
- Ayuntamiento de Tarrasa (1913). *Resumen de los trabajos efectuados por el Laboratorio Químico Microbiológico Municipal y del Partido de Tarrasa, durante el año 1912: Redactado por el Director-Jefe del mismo D. Arsenio Sala Dinares*, Terrassa, Impremta Ventayol.
- Paloma BARREIRO PEREIRA (1991). *Casas baratas: la vivienda social en Madrid 1900-1939*, Madrid, Colegio Oficial de Arquitectos de Madrid.
- Martín BASSOLS COMA (1973). *Génesis y evolución del Derecho urbanístico español (1812-1956)*, Madrid, Montecorvo.
- Josep M. BENAUL, Jordi CALVET, Esteve DEU (1994). *Indústria i ciutat: Sabadell, 1800-1980*, Barcelona, Fundació Bosch i Cardellach, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Andreu CASTELLS PEIG (1961). *L'art sabadellenc: assaig de biografia local*, Sabadell, Edicions Riutort.
- Agustín COTORRUELO SENDAGORTA (1960). *La política económica de la vivienda en España*, Madrid, CSIC.
- Friedrich ENGELS (1974). *El problema de la vivienda y las grandes ciudades*, Barcelona, Gustavo Gili.
- Mireia FREIXA SERRA (1977). *Terrassa entre el «modernisme» i el «noucentisme»*, Tesi doctoral mecanografiada localitzable a l'Arxiu Tobella (Terrassa), Universitat de Barcelona, Barcelona.
- David HARVEY (1979). *Urbanismo y desigualdad social*, Madrid, Siglo XXI.
- Maite IBÁÑEZ GÓMEZ (1994). *Monografías de pueblos de Bizkaia, Barakaldo*, Bilbao, Bizkaiko Foru Aldundia-Kultura Saila.
- Manel LARROSA I PADRÓ (1989). «L'evolució de la construcció i l'habitatge a Sabadell de 1900 a 1938. Una anàlisi de les llicències municipals d'obres». *Arraona* (Sabadell), III època, núm. 5, tardor, p. 21-41.
- Manel LARROSA I PADRÓ (1986). *La urbanització de la ciutat industrial: Sabadell, 1845-1900*, Sabadell, Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències.
- Albert MUSONS (1984). «Barcelona a principis de segle. De la ciutat-jardí a les cases barates». *Habitatge*, núm. 6, p. 55-62.
- Pedro NOVO (1997). «La margen izquierda de la ría del Nervión y la cuestión de la vivienda obrera: "ese síntoma de la revolución industrial"», a CASTELLS, L. *et alii*, sense titular ni editar de moment.

José Ignacio PALACIO MORENO (1988). *La institucionalización de la Reforma Social en España (1883-1924): La Comisión y el Instituto de Reformas Sociales*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.

Pedro ROCA I GARRIGA (1959). *La Caja de Ahorros de Sabadell 1859-1959: cien años de una institución sabadellense*. Sabadell, Talleres Gráficos de Joan Sallent.

Rafael RUZAFÀ ORTEGA (1993). «Los patrones levantaron su Baracaldo: el sentido de un crecimiento urbano antes, durante y después de la Restauración». *Eusko Ikaskuntza, Cuadernos de Sección. Historia-Geografía* (Donostia), núm. 21, p. 287-300.

Carlos SAMBRICIO (1982). «La política urbana de Primo de Rivera. Del Plan Regional a la política de Casas Baratas». *Ciudad y Territorio*, núm. 4, p. 33-54.

Fidel M. URBINA (1920). «El problema de la Habitación en el País Vasco» dins del *II Congreso de Estudios Vascos. Recopilación de los trabajos de dicha Asamblea celebrada en Pamplona del 18 al 25 de Julio de 1920*, Sant Sebastià, Eusko Ikaskuntza, p. 342-360.

José VENTALLÓ I VINTRÓ (1918). *Viviendas higiénicas para familias obreras: memoria publicada para fomentar la construcción de casas baratas, escrita por acuerdo de la Comisión especial del Excmo. Ayuntamiento de Tarrasa por el Vocal de la misma Don José Ventalló y Vintró*, Terrassa, Ajuntament de Terrassa.